

Museum Het Spinozahuis

Factsheet 'Het gedachtegoed van Spinoza

Spinoza als theoloog, politicoloog en psycholoog.

De filosofie van Spinoza is moeilijk in een paar begrippen uiteen te zetten. Het is een samenstel van ideeën over god, de mens, geluk, vrijheid, politiek, staatsvormen, ethiek en nog veel meer. Spinoza maakte zich ook nog eens niet druk om de grenzen tussen diverse wetenschappen. Hij manifesteerde zich als taalkundige, wiskundige, natuurkundige, bioloog, politicoloog, psycholoog, theoloog en nog veel meer. En om het nog een beetje ingewikkelder te maken, hangt alles met alles samen. Daardoor is het moeilijk om één element eruit te begrijpen zonder te letten op de plek daarvan in het geheel. Om een beetje een beeld te krijgen van het denken van deze universele wetenschapper, plaatsen we enkele van de belangrijkste gezichtspunten uit zijn werk in het kader van de drie disciplines waar vanuit onze tijd bezien die denkbeelden het beste passen. We presenteren hier aldus Spinoza achtereenvolgens als theoloog, als politicoloog en als psycholoog.

1. Spinoza als theoloog

God ofwel de Natuur (Deus sive Natura)

> *Al wat is, is in God en niets is zonder God bestaanbaar noch denkbaar. (E1 st. 15)*

Spinoza bouwt voort op de klassieke filosofie van de Grieken en de Romeinen en op het werk van René Descartes. Die laatste wordt wel de filosoof van de twijfel en het rationalisme genoemd. Spinoza's eerste gepubliceerde boek (in 1663) behandelt de filosofie van Descartes. Hij bewondert Descartes, maar heeft ook kritiek op hem. Descartes handhaaft het gebruikelijke beeld van twee gescheiden domeinen: het materiële en het spirituele, bij mensen van lichaam en geest. Voor Spinoza is er maar één Natuur , waarin het materiële en het spirituele steeds samengaan, als twee kanten van één medaille.

Dat lijkt een nogal onbelangrijk verschil, maar in de radicale manier van denken van Spinoza heeft het grote gevolgen, zoals we zullen zien.

In de visie van Spinoza is het universum (hij spreekt van de natuur) alles wat er is, was en zal zijn.er is niets wat er buiten of er boven bestaat. Die natuur volgt strikt haar eigen wetten (bv. van oorzaak en gevolg), dus is er geen plaats voor wonderen. Dat sluit natuurlijk verwondering en bewondering met betrekking tot de natuur beslist niet uit.

Als er niets buiten de natuur bestaat, dan ook God niet, maar God als onderdeel van de natuur zou afbreuk doen aan zijn goddelijkheid. Dan kan God alleen nog maar samenvallen met de Natuur (nu met een hoofdletter).

Dit Godsbeeld verschilt radicaal van het gangbare beeld dat men destijds had – en tegenwoordig dikwijls nog heeft – van God. Dat geldt zeker voor de Bijbelse godsdiensten zoals het Jodendom en het Christendom. Voor die godsdiensten is God (bij benadering) een Persoon, een Schepper die uit het niets het universum heeft geschapen. Deze schepping uit het niets wordt ons verhaald in Genesis, het eerste boek van de Bijbel. Spinoza beweert dat dit door mensen bedacht en volkomen onjuist is. In zijn visie is God beslist geen Persoon met een Wil die het Universum (van buiten af) heeft geschapen. Alles wat je ervan kunt zeggen is dat God in feite zelf het Universum is, wat Spinoza de Natuur noemt.

Je kunt het denken van Spinoza pas begrijpen als je begrijpt wat God betekent voor hem. Hij begint zijn meesterwerk de Ethica dan ook met de vraag naar God. Pas daarna komt de mens aan de beurt. Anders gezegd: om echt te begrijpen wat de mens is, moet je eerst begrijpen wat God is.

In één zin: “Deus sive Natura” schrijft Spinoza in het Latijn, wat je kunt vertalen met: “God, dat wil zeggen de Natuur”.

Een belangrijk gevolg hiervan is dat de mens niet de centrale plaats inneemt in de schepping, zoals de godsdiensten hem die toekennen. De mens is maar een nietig aspect van de Natuur, te midden van oneindig veel andere.

Zelfhandhaving en zelfverbetering (Conatus)

> *Het streven waarmee elk ding in zijn bestaan tracht te volharden is niets anders dan het werkelijk wezen van dit ding zelf*.

Een centraal begrip in de denkwereld van Spinoza, met name in de Ethica, is de Conatus. Dat is de essentiële drang die ieder ding (dood of levend) doet streven naar voortbestaan. Voor de levende natuur komt daar nog bij het streven naar voltooiing (perfectio). Het woord perfectio suggereert volmaaktheid, maar bedenk daarbij wel dat Spinoza juist elke vorm van doelgerichtheid in de natuur afwijst. De conatus is dus een voortstuwende kracht waaraan wij zelf richting kunnen geven, geen (aantrekkende) kracht die naar een tevoren vaststaand doel, zoals volmaaktheid, leidt. Denk maar aan de voortstuwing van een boot, waarbij Spinoza pleit voor de Rede aan het roer.

Er is een parallel met de (twee eeuwen jongere) evolutietheorie, waarin de strijd om het bestaan leidt tot het overleven van de meest geschikte; daarbij is er evenmin een tevoren vaststaand doel.

Pas wanneer men zich bewust is van een bepaald aspect van zijn conatus, leidt dat tot een streven (Spinoza noemt dat begeerte). Hij baseert zowel de deugd als de rationaliteit op de conatus.

Bij de mens leidt vervulling van de conatus tot vreugde, terwijl alles wat er afbreuk aan doet leidt tot droefheid.

In de Ethica werkt Spinoza dit uit in de beschrijving van tientallen verschillende emoties, zoals haat en liefde, schaamte en trots, die hij dan verbindt aan een afname of toename van de conatus.

Het is de rede die ons laat inzien hoe we onze overlevingskansen kunnen vergroten. De mens kan zich laten leiden door de rede die hem wijst hoe hij in zijn bestaan kan volharden. Maar meestal gebruiken de mensen de rede niet en doen zij niet de verstandige dingen, maar de dingen die hen worden ingegeven door lust, jaloezie, wrok of door een andere irrationele emotie.

Je bent vrij als je niet de slaaf bent van externe impulsen, maar als je datgene doet wat jouw conatus versterkt.

Ook in het maatschappelijk verkeer is deze drang van groot belang. Als hij ertoe leidt dat mensen elkaar benadelen, bijvoorbeeld beroven of doodslaan, dan zijn dat vormen van natuurlijk gedrag en daarom niet per se fout. De natuur kent immers geen goed of kwaad.

Goed noemt Spinoza datgene wat ons helpt om in ons bestaan te volharden; slecht datgene wat onze overlevingskansen kleiner maakt.

Maar mensen kunnen samen beredeneren wat goed en kwaad voor hun samenleving betekent. Zo kunnen we beseffen dat we beter af zijn als we met elkaar afspraken maken en verstandige regels vaststellen over wat wel en niet is toegestaan.

De Bijbel als literair werk

> *Uit het vorige hoofdstuk trekken we de conclusie, zoals reeds aangegeven, dat de profeten niet met een volmaakter geest begaafd zijn, maar met een levendiger verbeeldingskracht. (TTP Hoofdstuk 2-1)*
>
> *Als de profeet een boerenman was, werden hem ossen, koeien enz. vertoond, als hij een militair was, bevelhebbers en legers, als hij aan het hof leefde een koningstroon en dergelijke. (TTP Hoofdstuk 2-7)*

In het Theologisch-Politiek traktaat introduceert Spinoza een nieuwe manier van Bijbelstudie. Centraal staat daarin dat Spinoza de Bijbel “onttovert”. Volgens hem is de Bijbel geen product van bovenaardse oorsprong maar mensenwerk. Al lezend in de Bijbel stuit je op zaken die inmiddels door de wetenschap als feitelijk onmogelijk zijn ontmaskerd, of die met elkaar in tegenspraak zijn. Dat doet voor Spinoza niets af van de waarde van de Bijbel als literair werk. Door op wetenschappelijke wijze te onderzoeken in welke tijd, onder welke omstandigheden en met welk doel Bijbelteksten tot stand zijn gekomen en hoe de persoonlijkheid van de auteurs in elkaar stak, kom je er achter dat de Bijbel niets anders leert dan een boodschap van geluk, gehoorzaamheid en menslievendheid.

Spinoza als politicoloog

Vrijheid van meningsuiting

> *Waarin aangetoond wordt dat men de vrijheid van filosoferen niet alleen kan toestaan met behoud van de vroomheid en de vrede in de staat, maar dat men haar niet kan opheffen zonder tevens de vrede in de staat en zelfs de vroomheid op te heffen.(titelpagina TTP)*

> *Als het even gemakkelijk was over gedachten te heersen als over tongen, zou iedereen veilig kunnen regeren en zou geen enkel staatsbestel gewelddadig zijn. (TTP Hoofdstuk 20-1)*

Spinoza was er van overtuigd, dat het voor wie een land bestuur essentieel is om te weten wat er in het volk omgaat. Daar kom je alleen maar achter wanneer er vrijheid van meningsuiting is. Die vrijheid moet volgens hem niet onbeperkt zijn. Beledigende en opruiende uitlatingen moeten verboden blijven. Ook vond Spinoza dat het iedereen weliswaar vrij moet staan om te laten weten dat men het niet eens is met bepaalde wetten en regels, maar niet om die wetten een regels aan de laars te lappen. Je mag er wel op mopperen, maar zolang ze gelden heb je je eraan te houden.

Democratie als ideale staatsvorm

> *“Waarin wij aantonen hoe men gemeenschappen, zowel die waar een monarchie bestaat als die waarin een aristocratie heerst, zodanig moet inrichten dat zij niet in tirannie vervallen en de vrede en de vrijheid van de burgers behouden blijven.”(titelpagina TP)”*

> *“Eindelijk ga ik nu dan over tot de derde en in ieder opzicht volmaakte staatsvorm, die wij democratie noemen”(TP 11.1)*

> *“Niettemin zei Cicero al: Wanneer de roep om een dictator zich roert, zijn het de goeden die schreien.”(TP10.1)*

Spinoza zag in democratie de ideale staatsvorm. Het grote voordeel van democratie vond hij, dat in die staatsvorm er zo veel mogelijk mensen bij het bestuur van het land betrokken zijn. Dat verkleint volgens hem de kans op onredelijke besluiten. In een perfecte democratie zou iedereen de genomen besluiten als eigen beslissingen ervaren en zich er daarom ook perfect aan houden. Spinoza gaat er echter van uit dat je alle neuzen nooit de zelfde kant op krijgt, en dat er altijd mensen zullen zijn die op zijn best zich mokkend bij de publieke besluiten neerleggen. Ook ziet hij democratie niet als alleen zaligmakend. Ook een aristocratie en zelfs een monarchie kunnen bevredigend functioneren. Voorwaarde daarbij is wel dat er ruimte is voor meerdere stemmen. Zo bepleit hij bij een monarchie een wetgevende Raad die meerdere opties op tafel legt waarna de vorst kiest, besluit en tot uitvoering overgaat. Een Raad als wetgevende en een koning als uitvoerende macht dus. Het is niet toevallig dat een eeuw later Montesquieu werd beschuldigd van Spinozisme!

Natuurrecht

> *“…….volgt hieruit dat elk individueel ding het hoogste recht heeft op wat het kan ,met andere woorden dat het recht van ieder ding zich even ver uitstrekt als zijn gedetermineerde kracht.”(TTP16.1)*

Een belangrijk uitgangspunt van Spinoza is, dat macht gelijk is aan recht. Hoe meer macht je hebt, des temeer rechten heb je. Aan overeenkomsten hoef je je slechts te houden zolang je denkt dat het verbreken ervan nadeliger uitpakt dan het je eraan houden. Dit klinkt amoreel, maar je moet wel beseffen dat Spinoza de dingen beschrijft zoals ze zijn, en niet zoals ze idealiter zouden moeten zijn. Betekent dit nu dat de sterkste persoon altijd het meeste macht heeft? Dat valt mee, want de zwakkeren hebben er iets op gevonden. Zij gaan samenwerken. Honderd zwakkeren zijn samen sterker dan één sterke. De sterke doet er daarom goed aan, mee te doen met dit samenwerkingsverband. Zo ontstaat er een overheid met regels en wetten waar iedereen zich aan moet houden tenzij je er niet aan houden gunstiger uitvalt.

Verhouding tussen kerk en staat

> *"Aangetoond wordt dat het recht betreffende godsdienstzaken geheel en al berust bij de hoogste overheden, en dat de uiterlijke eredienst zich moet voegen naar de vrede in de staat, als wij God op de juiste wijze willen gehoorzamen." (TTP19)*

Voor Spinoza was de kerk ondergeschikt aan de staat. Voor wat de uiterlijke eredienst betreft, had de kerk zich dus volgens hem te voegen naar de voorschriften van de staat. Wat de innerlijke geloofsbeleving betreft, was Spinoza voor een volledige vrijheid. Dat sloot aan bij de verhouding tussen geloofsgemeenschappen en de staat in de 17e eeuw. Er was één door de Staat erkende Gereformeerde kerk, en tal van kleinere kerkgenootschappen waaronder de katholieken en de remonstranten, die hun geloof mochten beleven zolang ze het maar binnenshuis hielden of in een niet vanaf de straat herkenbaar kerkgebouw. Dat was wel zo praktisch, want je kunt wel heersen over wat de mensen zeggen, maar niet over wat ze denken en geloven.

3. Spinoza als psycholoog

Zoektocht naar vrijheid en geluk.

> *“…..heb ik ten langen leste besloten om na te gaan of er iets is dat waarlijk goed is dat het de ziel raakt op een wijze die al het andere doet vergeten, ja, of er iets is dat, eenmaal gevonden, mij tot in eeuwigheid en zonder onderbreking de hoogste blijdschap zou geven.”(TIE 1.1)*

Spinoza’s filosofie is een zoektocht naar vrijheid en geluk. Hij had vastgesteld dat alles wat mensen over het algemeen belangrijk vinden, rijkdom, macht, aanzien, genot, je als het erop aankomt niet echt gelukkig, en als je niet oppast, ook nog eens onvrij kunnen maken. Een mens is volgens Spinoza vrijer naar mate hij zich meer door de Rede laat

leiden. Spinoza was overigens realistisch genoeg om te erkennen dat het niemand lukt om volledig geleid door de Rede te leven. Het blijft een kwestie van meer of minder. Volledig vrij ben je pas wanneer je volledig onbepaald bent door oorzaken buiten jezelf. Omdat alles wat we zijn en doen ook externe oorzaken heeft, zijn we nooit helemaal vrij.

Vrijheid en geluk vallen volgens Spinoza samen. Beide houden in dat je leeft en kunt leven in overeenstemming met je diepste wezen. Daarvoor heb je adequate ideeën nodig over jezelf, over de dingen en over God. Spinoza stelt in het laatste hoofdstuk van de Ethica de onwetende tegenover de wijze: "De onwetende wordt niet alleen door uitwendige oorzaken opgejaagd en is nooit tot ware gemoedsrust in staat, maar hij leeft bovendien alsof hij niet bewust is van zichzelf, van God en van de dingen. Zodra hij niet meer ondergaat, bestaat hij niet meer. De geest van de wijze daarentegen wordt nauwelijks beroerd, maar hij wordt met eeuwige noodzakelijkheid bewust van zichzelf, van God en van de dingen, houdt nooit op te bestaan en is altijd tot ware gemoedsrust in staat."

De vrije wil

> *"Welnu, dit is dan die befaamde menselijke vrijheid, waarop allen zich beroemen, en die alleen hierin bestaat dat de mensen zich van hun begeerten bewust zijn, terwijl ze de oorzaken, waardoor ze gedetermineerd worden niet kennen." (Brief aan Oldenburg)*
>
> *Men kan de wil geen vrije oorzaak noemen, maar alleen een noodzakelijke. (E1 st.32)*

Om de relatie tussen vrijheid en determinatie te kunnen snappen, is het van belang om zoals Kees Schuyt doet een onderscheid te maken tussen logische- en fysiek-causale determinatie. Fysiek-causale determinatie gaat over elkaar opvolgende oorzaken en gevolgen. Doordat de auto botst, ontstaat er een deuk. Spinoza heeft het vooral over logische determinatie. Hij komt met het voorbeeld van de driehoek. Zijn twee van de hoeken 45 graden, dan is de derde onontkoombaar gedetermineerd op 90 graden. Er is hierbij geen sprake van een volgorde in de tijd tussen oorzaak en gevolg. Het is de essentie van de driehoek dat de som van de drie hoeken 180 graden is. Zo hebben ook wij mensen eigenschappen die tot onze essentie horen. In die essentie zijn we deel van de eeuwige natuur. Hoe meer we naar onze essentie leven, des te vrijer zijn we. Want menselijke vrijheid is handelen naar de aard van je essentie. Die essentie is dat je streeft naar voortzetting van je bestaan en dat je met rede begiftigd bent. Een vrij mens leeft dus naar de rede. Vrijheid verwerven is inzicht verwerven in de gedetermineerde kracht van je essentie en naar dat inzicht leven. Noodzaak en vrijheid maken deel uit van de essentie van de mens en gaan dus samen. Noodzaak en vrijheid gaan samen, maar noodzaak en willekeur niet. Handel je willekeurig, dus niet op basis van de rede, dan weet je niet hoe, door welke van binnen of van buiten komende hartstocht gedreven je een beslissing neemt.

De macht van de rede over de hartstochten.

> *"....ieder de macht heeft zijn aandoeningen zo niet geheel dan toch gedeeltelijk helder en duidelijk te begrijpen en bij gevolg ervoor te zorgen dat hij er minder onder heeft te lijden" (E5.4)*

Je niet laten beheersen door wat van buiten over je heen komt, vooral niet door negatieve emoties, is dus bij Spinoza een belangrijke stap op weg naar geluk. Dat geluk valt je ten deel in het hier en nu, maar brengt ook via adequate ideeën een eeuwig voortbestaan van de essentie van de geest in God met zich mee. Niet duidelijk is, of Spinoza dit eeuwigheidsidee echt meende, of dat het er met de haren is bijgesleept omdat in de 17e eeuw de tijdelijkheid van de mens en het ontbreken van een eeuwig leven niet gepruimd werden.

Kenleer

> *Alles wat de geest begrijpt onder het gezichtspunt van de eeuwigheid ('sub specie aeternitatis'), begrijpt hij niet door inzicht in het daadwerkelijk bestaan van het lichaam in het hier en nu, maar door inzicht in de essentie van het lichaam. (E5 st. 29)*

Een belangrijk element in de filosofie van Spinoza is de vraag hoe een mens tot adequate ideeën komt. Vóór Descartes ging men ervan uit dat je tot juiste inzichten kwam door te bestuderen wat verstandige lieden in het verleden hadden opgeschreven. Bijvoorbeeld in de Bijbel. Daar kwam in de 16e en de 17e eeuw verandering in. Men ging, al dan niet gewapend met telescopen en microscopen, de wereld met nieuwe ogen bezien. Het zonnestelsel werd in beeld gebracht, het micro-leven werd ontdekt, lijken werden open gesneden om de werking van het menselijk lichaam te ontdekken, nieuwe continenten werden in kaart gebracht, er werd geobserveerd, gemeten, gewogen en geëxperimenteerd. Spinoza deed daar volop aan mee. Maar hij had ook zo zijn bedenkingen. Alles wat je met je zintuigen ontdekte noemde hij verbeelding. Je zintuigen konden je immers bedriegen, denk maar aan wat een goochelaar je voorspiegelt. Daarom was er een hogere vorm van inzicht verwerven nodig, de Rede. Rationeel over de dingen nadenken in logische ketens van oorzaak en gevolg, liefst met een wiskundige benadering, gaf zekerder inzichten.

De hoogste vorm van kennis vergaar je volgens Spinoza tenslotte door de intuïtie. Dat is tevens de moeilijkst te begrijpen vorm van kennis. Het is meer een bewustzijn dan een weten. Het gaat om het onmiddellijke inzicht in dingen als verschijnselen van attributen van de eeuwige God/Natuur. Uit dat inzicht komt de grootst mogelijke gemoedsrust voort. Je beziet de dingen in het licht van de eeuwigheid, van hoe het noodzakelijkerwijs is, altijd geweest is, en altijd zal zijn. Dat inzicht helpt je "...het menselijk handelen niet te bespotten, niet te beklagen, noch te verwensen, maar te begrijpen"(TP 1.4)